

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2007 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2008

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2007

2

Vilnius 2008

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2007

2

Vilnius 2008

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2008
© Straipsnių autoriai, 2008

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

DARIUS STALIŪNAS

MASINIS KONFESIJOS KEITIMAS VAKARINIUOSE RUSIJOS IMPERIJOS PAKRAŠČIUOSE: LYGINAMASIS ASPEKTAS

Kai kurie Vidurio Europos istorijos tyrinėtojai, siekiantys pabrėžti religijos svarbą „ilgajame XIX šimtetyje“, vadina šį laikotarpį (maždaug iki XX a. vidurio) antruoju konfesiniu amžiumi. Prieštaraudami tezei apie vis stiprėjančią sekuliarizaciją jie teigia, jog ir šiuo laikotarpiu religija socialiniame, kultūriniame bei politiniame gyvenime atliko svarbų vaidmenį. Be to, istoriografijoje tvirtinama, jog religijos įtaką XIX–XX a. I pusėje galima apibūdinti remiantis Ankstyviesiems naujesiems laikams taikoma konfesionalizacijos paradigma, t. y. ir XIX a. galima išvelgti panašių religinio gyvenimo vienodinimo, klerikalizavimo, centralizavimo ir socialinio reglamentavimo procesų¹.

Neabejotina religijos svarba Rusijos imperijoje XIX a. Štai visai neseniai Paulas W. Werthas pastebėjo, jog suvokus, kad XIX a. I pusėje svarbiausias kolektyvinio tapatumo kriterijus buvo religija, galima tvirtinti, jog imperinė Rusija turėjo jei ne „tautinę politiką“, tai bent jau „jos funkcinį ekvivalentą – konfesinę politiką“ bei aiškų institucinį centrą (Vidaus reikalų ministerijos Užsienio konfesijų dvasinių reikalų departamentą)². Tautiškumo supratimas rusiškame XIX a. vidurio diskurse taip pat

¹O. B l a s c h k e, Das 19. Jahrhundert: Ein zweites konfessionelles Zeitalter?, *Geschichte und Gesellschaft* 26 (2000), S. 38–75. Oponuojanti nuomonė: A. J. Steinhoff, Ein zweites konfessionelles Zeitalter? Nachdenken über die Religion im langen 19. Jahrhundert, ten pat, 30 (2004), p. 549–570.

²P. W. W e r t h, The Institutionalization of Confessional Difference: „Foreign Confessions“ in Imperial Russia, 1810–1857, pranešimas, skaitytas konferencijoje „Research and Identity: Non-Russian Peoples in the Russian Empire, 1800–1855“ (Kymenlaakso Summer University, 14–17 June 2006).

patvirtina tezę, jog konfesinė priklausomybė dažniausiai buvo svarbiausias tautiškumo atributas. Perfrazuojant Ernestą Gellnerį galima pasakyti, jog iš protėvių „paveldėta“ konfesija XIX a. Rusijos imperijos pavaldiniams buvo tarsi šešėlis, kurio jie negalėjo atsikratyti visą savo gyvenimą. Asmens be konfesinės priklausomybės negalėjo būti. Kaip žinoma, netgi 1897 m. visuotiniame Rusijos imperijos surašyme nebuvo grafos „ateistas“. Paprastai imperijos valdžia buvo linkusi traktuoti konfesinę priklausomybę kaip stabilų paveldėjimo būdą perduodamą fenomeną.

Atsižvelgiant į konfesijos svarbą XIX a., ypatingo dėmesio verti jos keitimo atvejai. Masinis kitatikių perėjimas į stačiatikybę vakariniuose Romanovų imperijos pakraščiuose yra viena iš temų, sulaukusių tyrinėtojų dėmesio³. Dauguma mums žinomų publikacijų šia tema yra paremtos gausiais archyviniais šaltiniais ir neabejotinai atitinka pagrindinius moksliniam darbui keliamus reikalavimus, tačiau tyrinėtojų pateikiamos išvados, ypač dėl imperinės valdžios ar stačiatikių dvasininkijos vaidmens šiame procese, dažnai skiriasi. Vytautas Merkys tvirtina, jog „Rusijos imperijos subjektas – caras arba imperatorius – rėmėsi dviem pagrindiniais valstybę konsoliduojančiais veiksniais: senuoju viduramžišku sakraliniu, t. y. Stačiatikių bažnyčia, ir naujųjų laikų nacionalistiniu – rusų tautos hegemonija <...> XIX a. prievartinis gyventojų vertimas stačiatikiais ir jų rusifikacija tapo oficialia Romanovų dinastijos vidaus politika. Tačiau ji niekad nebuvo visiškai nuosekli ir svyravo tam tikrame diapazone – nuo žiaurių represijų ligi „taikių“ priemonių ieškant konformistinių socialinių grupuočių paramos ar nuskriaustųjų luomų (pvz., Vakarų gubernijose – valstiečių) pasitikėjimo.“⁴ Kiti autoriai linkę išvelgti valdžios vykdytą prievartą keisti konfesiją tik tam tikrais laikotarpiais ir sieti tokią politiką su tam tikromis konkrečiomis aplinkybėmis⁵. Tačiau šis straipsnis skirtas ne tik ir ne tiek istoriografijos, skirtos masinio kitatikių perėjimo į stačiatikybę, aptarimui, kiek masinio konfesijos keitimo palyginimui Pabaltijo gubernijose XIX a. penktajame dešimtmetyje ir Šiaurės vakarų krašte septintajame dešimtmetyje⁶. Būtent

³ V. M e r k y s, Vilniaus vyskupijos katalikų parapijų vertimas stačiatikių parapijomis ir jo tautiniai padariniai (1866–1918 m.), *Lituanistica*, 2003, Nr. 3, 3–22; Д. С т а л ю н а с, Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е годы XIX столетия, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 26, 2005, p. 307–347; М. Д о л б и л о в, „Царская вера“: массовые обращения католиков в православие в северо-западном крае российской империи (1860-е гг.), *Ab Imperio*, 2006, No. 4, с. 225–270; А. В. Г а в р и л и н, *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*, Рига, 1999.

⁴ V. M e r k y s, Rusų kalba Vilniaus vyskupijos bažnyčiose 1866–1883 m., *Lituanistica*, 2002, Nr. 3 (51), p. 33.

⁵ Д. С т а л ю н а с, Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е годы XIX столетия, с. 307–347.

⁶ Pabaltijys XIX a. – tai Kuršo, Livonijos bei Estijos gubernijos, o Šiaurės vakarų kraštas po 1863 m. – tai Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko, Vitebsko bei Mogiliavo gubernijos.

šie du epizodai (neskaitant Unitų bažnyčios panaikinimo 1839 m. Vakarų krašte ir 1875 m. Lenkijos karalystėje) išsiskyrė iš kitų konfesijos keitimo atvejų masiškumu, be to, yra nemažai istorikų publikacijų, skirtų šiai problematikai. Komparatyvistika šiuo atveju leis geriau suprasti kiekvieno iš šių regionų specifiką, o taip pat valdininkų požiūrį į multikonfesinį imperijos pobūdį.

Pradėti šią lyginamąją analizę vertėtų nuo bendrų charakteristikų paieškos. Abiem atvejais masinis perėjimas į stačiatikybę užtruko maždaug tiek pat laiko: Pabaltijo gubernijose jis tęsėsi 1845–1848 m., o Šiaurės vakarų krašte stačiatikių sparčiausiai daugėjo 1863–1868 m. Santykinai panašūs ir perėjusių į „caro religiją“ skaičiai: vien Livonijos gubernijoje į stačiatikybę perėjo 110 222 valstiečiai liuteronai (62 898 latviai ir 47 324 estai)⁷, kai Šiaurės vakarų krašte – apie 75 000 katalikų, daugiausia – baltarusiai valstiečiai⁸. Abiem atvejais masinio konfesijos keitimo pabaiga daugiausia buvo susijusi su naujo generalgubernatoriaus paskyrimu. 1848 m. Rygos generalgubernatoriumi buvo paskirtas simpatijomis Pabaltijo vokiečiams pagarsėjęs Aleksandras Suvorovas, o Vilniuje 1868 m. šios pareigos buvo patikėtos Aleksandrui Potapovui, kurį vietiniai „rusų reikalų“ gynėjai kaltino polonofilija. Galų gale abiem atvejais perėjimas į stačiatikybę dažnai būdavo daugiau formalus, pakeitusieji konfesiją ir toliau lankydavosi ne stačiatikių cerkvėse, bet katalikų ar liuteronų bažnyčiose ar visai neatlikdavo jokių religinių apeigų, o pasikeitus situacijai nemažai konvertitų skubėdavo grįžti į senąją konfesiją⁹. Visgi greta šių panašumų, dalis kurių yra daugiau išoriniai (proceso trukmė, konvertitų skaičius), galima rasti ir esminių skirtumų.

Skirtumų aptarimą galima pradėti nuo masinio konfesijos keitimo priežasčių abiejuose regionuose. Visi tyrinėtojai kaip vieną svarbiausių liuteronų valstiečių perėjimo į stačiatikybę motyvų 1845–1848 m. mini siekimą pagerinti socialinę bei ekonominę padėtį¹⁰. Pasklidęs gandas, kad stačiatikiams bus suteikta žemė vadinamosiose vidinėse

⁷ А. В. Гаврилин, *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*, с. 180. Buvo bandymų pereiti į stačiatikybę ir Estijos gubernijoje, bet jie neįgavo masinio pobūdžio: ten pat, p. 179.

⁸ Д. Сталюнас, Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е годы XIX столетия, с. 310.

⁹ M. Haltzel, *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905*, (Marburger Ostforschungen, Band 37), J. G. Herder-Institut, Marburg/Lahn, 1977, S. 23, 65, 121; А. В. Гаврилин, *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*, с. 197–198, 209, 211; П. Верт, Трудный путь к католицизму. Вероисповедная принадлежность и гражданское состояние после 1905 года, *Lietuvių katalikų akademijos metraštis*, t. 26, 2005, p. 448–451; V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius, 2006, p. 248–250. Panašios problemos buvo ir su krikštytais totoriais Volgos-Kamos regione: P. W. Werth, The Limits of Religious Ascription: Baptized Tatars and the Revision of „Apostasy“, 1840s–1905, *The Russian Review*, 59 (October 2000), p. 493–511.

¹⁰ Pirmieji tokie valstiečių bandymai pereiti į stačiatikybę pablogėjus ekonominei situacijai datuojami 1841 m., tačiau tuomet valdžia neleido keisti konfesijos: А. В. Гаврилин, *Очерки истории*

Rusijos gubernijose, skatino Pabaltijo vokiečių išnaudojamus valstiečius, kurie tuo metu dar kentė ir badą, pereiti į stačiatikybę¹¹. Tiesa, Michaelis Haltzelis dar prideda ir religinį motyvą, tačiau jo nedetalizuoja¹². Socialinių bei ekonominių motyvų svarbą valstiečių motyvacijoje bando sumenkinti ir bene nuosekliausiai tyrinėjęs šį procesą Aleksandras Gavrilinas. Nors pats Rygos istorikas pateikia nemažai faktų, liudijančių ekonominės motyvacijos svarbą, tačiau tvirtina, jog „perėjimo į stačiatikybę priežastys sietinos ne su „duonos kasdieninės“ paieška, bet su bendru valstiečių nepasitenkinimu savo padėtimi – socialine, politine, teisine, tautine ir dvasine bei bandymu per konfesijos keitimą šią situaciją radikalai pakeisti.“¹³ A. Gavrilino noras rasti ne tik ekonomines, socialines, bet ir daugiau konfesijos keitimo priežasčių nesunkiai suprantamas. Visame jo tyrime aiškiai galime įžvelgti autoriaus tapatinimąsi su Stačiatikių bažnyčia. Bet kuriuo atveju tiek A. Gavrilino, tiek kitų istorikų tyrimai rodo, jog šis masinis siekimas pakeisti konfesiją turėjo ne tiek religines, kiek socialines-ekonominės priežastis, ir neabejotinai, bent jau iš pradžių, buvo sąlygotas pačių valstiečių noro pereiti į „caro religiją“.

Ne mažiau sudėtinga nustatyti ir masinio konfesijos keitimo Šiaurės vakarų krašte priežastis. Rusiškame to meto diskurse masinis baltarusių katalikų perėjimas į stačiatikybę buvo vaizduojamas kaip sąmoningas siekis „grįžti“ į protėvių religiją, tvirtinta, kad baltarusiai suvokia savo tautinį bendrumą su didrusiais, yra dėkingi carui (už baudžios panaikinimą) ir nenori būti tapatinami su lenkais bei susikompromitavusiais kunigais. Kitaip tariant, valstiečių siekis pereiti į „caro religiją“ paprastai buvo apibūdinamas tautinėmis ar politinėmis, bet ne religinėmis kategorijomis¹⁴. Šia prasme yra tam tikrų bendrumų su Pabaltijo kraštu 1845–1848 m., tačiau akivaizdūs ir skirtumai.

Skyrėsi imperinės valdžios vaidmuo šiais dviem atvejais. Pabaltijo gubernijose tiek centrinė, tiek vietinė valdžia tikrai nebuvo šio perėjimo į stačiatikybę iniciatorė ir judėjimo pradžioje netgi stengėsi jį stabdyti, mat baiminosi, kad gali kilti socialinių

Рижской епархии. 19 век, с. 107; Х. Стродс, Начало переселения латышских крестьян в Россию в 40-е – 60-е гг. XIX в., Россия и Балтия. Народы и страны. Вторая половина XIX – 30-е гг. XX в., Москва, 2000, с. 7–8.

¹¹ Е. Л. Назарова, Русский язык как инструмент русификации/обрусения Остзейского края в политике властей и представлениях общественности Российской империи: XIX век, *Исторический путь литовской письменности. Сборник материалов конференции*, Вильнюс, 2005, с. 272.

¹² М. Haltzel, *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905*, S. 21; *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, Ed. E. C. Thaden, Princeton University Press, Princeton, 1981, p. 123.

¹³ А. В. Гаврилин, *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*, с. 120–123, citata – p. 123.

¹⁴ Д. Сталюнас, Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е годы XIX столетия, с. 313.

neramumą¹⁵. Visgi negalima apibendrintai tvirtinti, kad valdžia neparėmė šio judėjimo, ypač 1846–1847 m.: buvo padidinti atlyginimai Rygos vikariato dvasininkams; panaikintas reikalavimas, kad religinėse apeigose dalyvautų civilinės valdžios atstovai; leista stačiatikiams valstiečiams laisvai judėti parapijos ribose be atskiro leidimo; skirta lėšų 25 cerkvių statybai Livonijos gubernijoje; apdovanoti kai kurie stačiatikių dvasininkai ir vietinės valdžios atstovai už valstiečių prijungimą prie stačiatikybės ir pan.¹⁶ Beje, paskutinis faktas taip pat išraiškingai liudija, jog ir vietiniai valdininkai prisidėjo prie šio proceso¹⁷.

Šiaurės vakarų krašte šio proceso iniciatoriai neabejotinai buvo vietiniai valdininkai, kurie pasinaudojo gana paviršutinišku baltarusių religingumu. Lietuviai buvo laikomi labai religingais, netgi fanatikais, tad imperinė valdžia net ir rimtai nebandė jų paversti stačiatikiais. Daugiausia verčiant baltarusius į stačiatikybę pasidarbavo žemesnio rango pareigūnai – taikos tarpininkai, apskričių viršininkai, policininkai ir pan., tačiau šis procesas jokių būdu nebūtų įgavęs tokių mastų be generalgubernatorių paramos. Tiek senesnėje historiografijoje, tiek ir dabartinėje dažnai galima sutikti teiginį, esą šį procesą pradėjęs Michailas Muravjovas¹⁸. V. Merkys apskritai visą imperijos valdžios piramidę – nuo žemiausio rango valdininkų iki pat imperatoriaus – laiko vieningu frontu¹⁹. Panašios pozicijos laikosi ir lenkų istorikas Marianas Radwanas, teigiantis, jog Sergejus Uvarovas, M. Muravjovas, A. Potapovas ir Konstantinas Pobedonoscevas laikėsi tos pačios ideologijos, kurios esmė buvo „viena religija, viena tauta, viena valdžia“²⁰. Laikantis tokių pažiūrų vargu ar galima pateikti visapusišką šio proceso analizę, pirmiausia – paaiškinti masinio konfesijos keitimo pradžią bei pabaigą. Neabejotinai M. Muravjovas džiaugėsi stačiatikių gretų pagausėjimu ir dar jam būnant Vilniaus generalgubernatoriumi konfesiją keitė nemažai baltarusių (ypač Minsko

¹⁵ А. В. Гаврилин, *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*, с. 114–115. Apie valdžios veiksmus 1841 m.: ten pat, p. 90–91.

¹⁶ А. В. Гаврилин, *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*, с. 163.

¹⁷ Karstenas Brüggemannas taip pat pastebi, kad 1845 m., kitaip, nei 1841 m., masinis siekimas pereiti į stačiatikybę tapo galimas, nes pasikeitė imperijos centro požiūris į Pabaltijo gubernijas, t. y. stačiatikybės pozicijų stiprinimas tapo imperinės integracinės politikos dalimi: К. Брюггеманн, *От сословного общества к национальной независимости (1820–1920), Страны Балтии и Россия: общество и государства*, отв. ред. Д. Е. Фурман, Э. Г. Задорожнюк, Москва, 2002, с. 122.

¹⁸ Н. Д. Извеков, *Исторический очерк состояния Православной Церкви в Литовской епархии за время с 1839–1889 г.*, Москва, 1899, с. 281; E. V i d m a n t a s, *Religinis tautinis sąjūdis Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje – XX a. pradžioje*, Vilnius, 1995, p. 21; V. M e r k y s, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, p. 235–236.

¹⁹ V. M e r k y s, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, p. 241–242. Istoriografija, kurioje pateikiama kitokia imperijos valdininkų pažiūrų bei veiklos analizė, nesulaukė V. Merkio dėmesio.

²⁰ M. R a d w a n, *Polityka wyznaniowa caratu na Białorusi w XIX w. Implikacje duszpasterskie, Nasza Przeszłość*, t. 95: 2001, s. 198.

gubernijoje), tačiau didelių mastų šis procesas pasiekė jau prie Kaufmano²¹. Tačiau bene ryškiausia opozicija minėtam procesui kilo iš vidaus reikalų ministro Piotro Valujevo pusės. Gali būti, kad Kaufmano atleidimą iš generalgubernatoriaus pareigų taip pat bent jau iš dalies nulėmė jo vykdyta, o tiksliau – sankcionuota, prievartinė katalikų vertimo į stačiatikybę akcija, kuriai nepritarė nemaža imperijos politinio elito dalis²².

Ne mažiau sudėtingas ir stačiatikių dvasininkijos vaidmens klausimas. Senesnėje istoriografijoje Stačiatikių bažnyčios pozicijas gynę autoriai neigė net galimybę, kad dvasininkai būtų galėję prisidėti prie masinio liuteronų valstiečių perėjimo į stačiatikybę Rygos arkivyskupijoje. O Pabaltijo vokiečiai būtent šią grupę laikė proceso iniciatore. Jau minėtas A. Gavrilinas tvirtina, kad „jokios tiesioginės agitacijos iš stačiatikių dvasininkų pusės nebuvo“²³, nors pats pateikia nemažai faktų, galinčių pagrįsti kaip tik priešingą teiginį. Dar 1841 m. neramumų metu didelę dalį valstiečių prašymų keisti konfesiją parengė stačiatikių dvasininkai, o ir valstiečiai apklausų metu tvirtindavo, jog būtent stačiatikių dvasininkai įkalbinėjo juos priimti stačiatikybę. A. Gavrilino spėjimas, kad taip tvirtindami valstiečiai siekdavo išvengti bausmių, vargu ar yra pagrįstas²⁴. Be to, dar 1843 m., t. y. keleri metai prieš masinį konfesijos keitimą Livonijos gubernijoje, Rygos arkivyskupas Filaretas inicijavo stačiatikių religinių knygų vertimą į latvių bei estų kalbas ir tais pačiais metais Pskovo stačiatikių dvasinėje seminarijoje buvo pradėti rengti dvasininkai, galintys vesti pamaldas estų bei latvių kalbomis²⁵, kas akivaizdžiai rodė, kaip Stačiatikių bažnyčia rengėsi savo įtakos plėtrai.

Tuo tarpu Šiaurės vakarų krašte stačiatikių dvasininkija buvo pasyvesnė. Ypač kritiškai jų vaidmenį vertino patys aršiausi katalikų vertimo į stačiatikybę aktyvistai – iš vidinės Rusijos atvykę valdininkai, kurie stačiatikių dvasininkus – dažnai buvusius unitus – kaltino simpatijomis lenkų kalbai (iš tiesų neretai jie namuose vartodavo lenkų kalbą), didelių mokesčių, renkamų iš valstiečių už religines paslaugas, ėmimu ir t. t.²⁶

²¹ M. Muravjovo požiūrį į konfesinius reikalus neblogai atspindi Minsko stačiatikių vyskupo Michailo (Golubovičiaus) aprašytas epizodas, kai M. Muravjovas 1858 m., dar būdamas valstybės turtų ministras, atvyko į Minską. Susitikęs su Michailu bei Minsko katalikų vyskupu Voitkevičiumi jis kritikavo stačiatikių dvasininkiją, kad ši nesirūpinanti cerkvėmis, ir gyrė katalikų bažnyčių būklę: Я. Янушкевич, *Дьярыюш з XIX стагоддзя: Дзённікі М. Галубовіча як гістарычная крыніца*, Менск, 2003, с. 40. Šiame epizode M. Muravjovas visai nepanašus į antikatalikiškai nusiteikusį rusifikatorių, greičiau primena valdininką, besirūpinantį visų imperijoje toleruojamų konfesijų gerove. Žinoma, 1863–1865 m. laikotarpio atmosfera jau buvo visai kitokia, ir generalgubernatorius tokius žodžius vargu ar būtų ištares.

²² Daugiau apie tai žr.: Д. Сталюнас, Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е годы XIX столетия, с. 316–318.

²³ А. В. Гаврилин, *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*, с. 149.

²⁴ Ten pat, p. 87–88.

²⁵ Ten pat, p. 118.

²⁶ Д. Сталюнас, Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е годы XIX столетия, с. 323–324; М. Долбилов, „Царская вера“: массовые обращения католиков в православие в северо-западном крае российской империи (1860-е гг.), с. 245–248.

Gerokai skyrėsi ir pati stačiatikybės priėmimo procedūra. Dar 1842 m. Sinodas nustatė latvių bei estų perėjimo į stačiatikybę procedūrą: stačiatikių dvasininkas civilinės valdžios atstovo akivaizdoje turėjo apklausti kiekvieną pareiškusį norą keisti konfesiją, po ko reikėdavo patikrinti gautų duomenų tikrumą ir tik tada, gavę Sinodo leidimą, valstiečiai galėdavo tapti stačiatikiais. Beje, valdininkų dalyvavimas šiuo atveju buvo suprantamas kaip garantija, kad konfesijos keitimas vyks laisva valia ir nebus neleistinos dvasininkų agitacijos. 1845 m. ta procedūra dar buvo patikslinta – valstiečiai turėjo pateikti individualius prašymus dvasininkui ir patys dalyvauti, o kolektyviniai prašymai griežtai uždrausti; būtinas valdininkų dalyvavimas; valstiečiai privalėdavo pasirašyti, kad pereina į stačiatikybę tik iš dvasinių paskatų ir toliau atliks prievolės dvarininkams. 1845 m. imperijos valdžia, išsigandusi šio judėjimo masiškumo ir bijodama socialinių neramumų, įvedė 6 mėnesių laikotarpį nuo prašymo padavimo iki konfesijos pakeitimo²⁷.

Šiaurės vakarų krašte šiai procedūrai buvo suteikta visai kitokia forma. Čia katalikai pakakdavo raštiškai pasižadėti priimti stačiatikybę ir jis jau buvo laikomas stačiatikiu. Paprastai šiuos pasižadėjimus iš valstiečių išgaudavo vietiniai valdininkai, kurie, netgi remiantis oficialia to meto dokumentacija, nevengdavo apgaulingų veiksmų. Dažnai pakakdavo, kad vyrai pasirašydavo už visą šeimą, į pasižadėjusiųjų sąrašus būdavo įtraukiami išvykę ar mirę asmenys ir pan.²⁸ Toks skubėjimas ir net apgaulės greičiausiai buvo susiję su valdininkų baime, kad užtęsus šį procesą, t. y. leidus valstiečiams apgalvoti šį sprendimą, katalikų dvasininkai juos atkalbės keisti konfesiją.

Vienas svarbesnių konfesinės inžinerijos skirtumų tarp čia aptariamų procesų Šiaurės vakarų krašte ir Pabaltijo gubernijose susijęs ir su vietinių kalbų vartojimu. V. Merkys, aptardamas situaciją Šiaurės vakarų krašte, teigia, jog „stačiatikybės atskyrimas nuo rusų kalbos autokratinio režimo sąlygomis būtų buvęs pavojingas žaidimas“²⁹, nors yra žinoma, kad daugelyje imperijos regionų buvo naudojama kaip tik tokia praktika. Bene geriausiai žinoma yra vadinamoji Ilminskio sistema: žinomas orientalistas Nikolajus Ilminskis, siekdamas apsaugoti nuo islamo bei totorių įtakos įvairias nedominuojančias tautines grupes (į stačiatikybę perėjusius totorius, čuvašius, čeremisius ir kitus), Pavolgio regione kūrė jiems raštiją kirilica. Toks metodas atrodė tinkamas ir stačiatikių Sinodui, mat tikėtasi, jog tokiu būdu bus geriau suprastas stačiatikybės religinės tiesos³⁰. N. Ilminskio sistemą bandyta taikyti, tiesa,

²⁷ А. В. Гаврилин, *Очерки истории Рижской епархии. 19 век*, с. 116, 157, 162.

²⁸ Д. Сталюнас, Роль имперской власти в процессе массового обращения католиков в православие в 60-е годы XIX столетия, с. 328–329; М. Долбилов, „Царская вера“: массовые обращения католиков в православие в северо-западном крае российской империи (1860-е гг.), с. 251–252.

²⁹ V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, p. 247–248.

³⁰ R. Geraci, *Window on the East. National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Ithaca and London, 2001; П. Верт, „Инородцы“ об обрусении: религиозное обращение, духовенство

nelabai nuosekliai, ir karelių gyvenamose vietovėse – tiek Suomijos didžioje kuni-gaikštystėje, tiek ir tiesiogiai Sankt Peterburgui pavaldžiose gubernijose³¹. Rygos arkivyskupijoje, kaip jau minėta, vesti pamaldas latvių bei estų kalbomis pradėta rengtis dar iki masinio perėjimo į stačiatikybę, ir tai buvo tęsiama vėlesniais metais (Pskovo seminarijoje mokyta estų bei latvių kalbų, į šias kalbas verčiama religinė literatūra)³². Beje, vietinių kalbų vartojimą Stačiatikių bažnyčioje latvių bei estų kilmės dvasininkai nelaikė asimiliacine priemone, o Rygos rusų bendruomenės lyderiai čia kaip tik išvelgė „visiško susiliejiimo“ su rusais įrankį³³. Šiaurės vakarų krašte susiklostė kitokia situacija. Baltarusių kalba, kiek leidžia spręsti turimi šaltiniai, kartais buvo vartojama pamokslų metu, tačiau ji nebuvo „legalizuota“ – baltarusiams pamaldos turėjo vykti rusų kalba. Būta pasiūlymų versti stačiatikių religinę literatūrą į lietuvių kalbą. Iš karto po sukilimo tokius pasiūlymus pateikė vienas aktyviausių lietuvių raštijos kirilizacijos adeptų Stanislovas Mikuckis bei kai kurie Vilniaus švietimo apygardos valdininkai³⁴. Devintajame dešimtmetyje Eduardas Volteris parengė spaudai lietuviškai, nors, žinoma, kirilica, Jono Auksaburnio stačiatikių liturgiją. Svarstyta galimybė vesti stačiatikių pamaldas lietuvių kalba. Tačiau šis projektas nebuvo įgyvendintas tiek dėl to, kad Volteris panaudojo kirilicai nebūdingą „katalikišką“ <j> raidę, tiek ir dėl valdžios nenoro suteikti lietuvių kalbai tam tikras viešas funkcijas³⁵.

Apibendrinant galima konstatuoti, jog būta esminių masinio perėjimo į stačiatikybę skirtumų Pabaltijo gubernijose ir Šiaurės vakarų krašte. Livonijos gubernijoje konfesijos keitimas turėjo daugiau laisvo pačių konvertitų pasirinkimo požymių nei Baltarusijoje; Pabaltijyje carinė valdžia žiūrėjo į šį procesą atsargiai, baimindamasi

из коренного населения и политика ассимиляции в России конца имперского периода, *Ab Imperio*, 2002, No. 2, с. 105–134.

³¹ М. В и т у х н о в с к а я, *Российская Карелия и карелы в имперской политике России, 1905–1917*, Санкт-Петербург, 2006, с. 133–137, 215–218.

³² Tokios praktikos prasmingumu valdžia pradėjo abejoti imperijos gyvavimo pabaigoje. Ministrų tarybos dokumentuose išlikusiame Pabaltijo gubernijų „rusifikacijos plane“ tvirtinta, jog estų ir latvių kultūros yra pasmerktos išnykimui, tad reikia rūpintis, kad estai ir latviai nepasiduotų vokiečių įtakai. Tam tikslui reikia skatinti rusiškų pamokslų sakymą latviškose bei estiškose parapijose: Rusiškos įtakos įtvirtinimo bei palaikymo Pabaltijo krašte priemonės, *Имперская политика России в Прибалтике в начале XX века. Сборник документов*, сост. Т. Карьяхярм, Тарту, 2000, с. 336–337.

³³ Е. Л. Н а з а р о в а, Русский язык как инструмент русификации/обрусения Остзейского края в политике властей и представлениях общественности Российской империи: XIX век, с. 278.

³⁴ S. Mikuckio 1868 m. vasario 14 d. raštas, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas*, f. 567, ap. 3, b. 1882, l. 33; Kauno mokyklų direkcijos direktoriaus 1866 m. vasario 12 d. raštas Zarasų, Panevėžio ir Ukmergės apskričių mokyklų inspektoriams, ten pat, ap. 1, b. 12, l. 49.

³⁵ V. M e r k y s, Vilniaus vyskupijos katalikų parapijų vertimas stačiatikių parapijomis ir jo tautiniai padariniai (1866–1918 m.), p. 14–16; V. M e r k y s, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, p. 245–247.

galimų socialinių neramumų, o Šiaurės vakarų krašte būtent valdininkai inicijavo masinį perėjimą į stačiatikybę, dažnai nevengdami pavartoti ir prievartą; kaip tik todėl skyrėsi ir pati perėjimo į stačiatikybę procedūra – etninėse latvių bei estų žemėse ji buvo kur kas liberalesnė ir truko ilgiau; estų bei latvių kalbų vartojimas stačiatikių religinėse apeigose taip pat liudija, kad Livonijos gubernijoje buvo labiau atsižvelgiama į konvertitų religinius poreikius nei Baltarusijoje; galų gale skyrėsi ir stačiatikių dvasininkijos vaidmuo – Rygos arkivyskupijoje ji buvo linkusi paskatinti masinį perėjimą į stačiatikybę, o Šiaurės vakarų krašte dažnai elgėsi pasyviau³⁶. Šis apibendrinimas skatina kelti klausimą apie šių skirtumų priežastis, kurias toliau ir pamėginsime įvardyti.

Pirmoji priežastis yra gana akivaizdi – 1845–1848 m. masinis konfesijos keitimas Livonijos gubernijoje bei 1863–1868 m. Baltarusijoje vyko skirtingu laiku. Per tuos dvidešimt metų tarp abiejų įvykių Rusijos imperijoje daug kas pasikeitė. Netenka abejoti vis didėjančia rusiškojo nacionalizmo ideologijos įtaka valdančiajam elitui tuo laikotarpiu. Ypatingas vaidmuo šiame procese teko 1863–1864 m. sukilimui, kuris sustiprino rusų nacionalizmą³⁷. Visai neseniai šį aspektą įdomiai aptarė Olga Maiorova, kuri pagrįstai tvirtino, jog valdančioji dinastija buvo nelinkusi pripažinti tautos kaip istorinio veikėjo, kuris potencialiai galėtų tapti suverenumo šaltiniu. Vienintelis epizodas, kai imperijos valdžia galėjo ryžtis tam tikram kompromisui, t. y. pripažinti tautos kaip savarankiško istorijos subjekto greta valstybės statusą, buvo kritinės situacijos, kai iškildavo grėsmė valstybės integralumui, pavyzdžiui, karas. Būtent taip situacija buvo suvokta 1863–1864 m. Su karo idiomos pagalba rusų intelektualai, pirmiausia Michailas Katkovas bei Ivanas Aksakovas, rusus pavertė politiškai dominuojančia imperijos tauta visuomeniniame diskurse³⁸.

³⁶ Istoriografijoje yra ir vertingų pastebėjimų apie šių procesų pasekmes. Šiaurės vakarų krašte masinis katalikų vertimas į stačiatikybę neabejotinai paskatino baltarusių asimiliaciją. Tuo tarpu Pabaltijo gubernijose masinis konfesijos keitimas galėjo turėti neprognozuotų pasekmių. Toivo U. Raunis, Andrejsas Plakansas atkreipė dėmesį, kad Šiaurės Livonija buvo tas regionas, kuriame ne tik įvyko masinis konfesijos keitimas, bet čia taip pat prasidėjo estų nacionalizmas. Religinis pliuralizmas, kurį sukūrė masinis perėjimas į stačiatikybę, istorikų nuomone, neabejotinai privertė pakelti liuteronų parapiinių mokyklų lygį. T. U. Raunis ir A. Plakansas iškėlė hipotezę, jog religinis pliuralizmas paskatino valstiečius aiškiau apibrėžti savo identitetą: T. U. Raun, A. Plakans, The Estonian and Latvian National Movements: An Assessment of Miroslav Hroch's Model, *Journal of Baltic Studies*, Vol. XXI, No. 2 (Summer 1990), p. 137.

³⁷ A. Miller, Shaping Russian and Ukrainian Identities in the Russian Empire during the Nineteenth Century: Some Methodological Remarks, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 49 (2001), H. 2, S. 260; R. Andreas, *Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich 1855–1875*, Köln, Wien, 2000 (Beiträge zur Geschichte Osteuropas, Bd. 31), S. 185–273.

³⁸ O. Maiorova, War and Place. The Trop of War in Russian Nationalist Discourse during the Polish Uprising of 1863, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2005, no. 6/3, p. 501–534.

Antroji priežastis susijusi su skirtingai vertintu vietinių elitų (Livonijos gubernijoje – Pabaltijo vokiečių, Baltarusijoje – Lietuvos bajorijos arba, kaip juos vadino valdžia, lenkų) vieta imperijos „etninėje hierarchijoje“³⁹. Pirmieji buvo laikomi lojaliais imperatoriaus pavaldiniais. Valdant Kotrynai II net apie trečdalis karininkų armijoje, tiesa, ne vadovaujančiose pozicijose, buvo iš Livonijos ir Estijos kilę vokiečiai. Daug jų buvo diplomatinėje tarnyboje bei Mokslų akademijoje⁴⁰. Net tokiam „jautriame“ regione kaip Lenkijos karalystė į aukštas pareigas neretai buvo skiriami Pabaltijo vokiečiai⁴¹. Toks požiūris į Pabaltijo vokiečius Sankt Peterburge išliko iki Vokietijos imperijos susikūrimo 1870–1871 m., nors Katkovas ir jo „Moskovskie vedomosti“ dar XIX a. septintajame dešimtmetyje aršiai skatino imperijos valdžią atsakyti tokio požiūrio į šią tautinę grupę. Taigi, kol Pabaltijo vokiečiai laikyti patikima tautine grupe, tol valdantysis imperijos elitas nebuvo suinteresuotas „trečiosios jėgos“ paieškomis šiame regione. Baltarusijoje po 1863–1864 m. sukilimo valdžia nebegalėjo remtis vietiniu socialiniu elitu, o siekė susilpninti jo pozicijas. Baltarusių katalikų vertimas į stačiatikybę ir buvo viena priemonių, turėjusių susilpninti lenkų įtaką šiame krašte.

Ne mažiau svarbi aplinkybė buvo susijusi su skirtinga šių dviejų regionų vieta valdininkų „mentaliname žemėlapyje“. Tam, kad suprastume šį skirtumą, galime pasitelkti Aleksejaus Millerio išvalgą, jog rusų valdantysis ir intelektualinis elitas skyrė rusiškos tautinės teritorijos ir imperijos sąvokas⁴². Pirmoji buvo rusiška etnine prasme; antroji –

³⁹ Andreas Kappeleris suformulavo tezę, jog Rusijos imperijos „etninei hierarchijai“ įtaką darė trys veiksniai: politinis lojalumas, luominis-socialinis veiksnys bei kultūrinis (religinis, kalbinis ir pan.) artumas didrusiams. Jo nuomone, iki pat imperijos gyvavimo pabaigos svarbiausi buvo pirmieji du veiksniai, nors nuo XIX a. II pusės juos neretai papildydavo ar net pakeisdavo ir kultūrinis kriterijus: A. Каппелер, Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи, *Россия-Украина: история взаимоотношений*, отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря, Москва, 1997, с. 125–144.

⁴⁰ Р. Тухтенхаген, Остзейские провинции в XVIII в., *Страны Балтии и Россия: общество и государства*, отв. ред. Д. Е. Фурман, Э. Г. Задорожнюк, Москва, 2002, с. 88; Ю. Л. Михайлова, „Балтийский вопрос с правительственной точки зрения“; П. А. Валуев и его роль в управлении Прибалтийским краем в 1860-е годы, *Россия и Балтия*, выпуск 4: *Человек в истории*, Москва, 2006, с. 16–17.

⁴¹ Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław, 1999, s. 76–78.

⁴² A. Miller, Shaping Russian and Ukrainian Identities in the Russian Empire during the Nineteenth Century: Some Methodological Remarks, S. 258; A. Миллер, Империя и нация в воображении русского национализма. Заметки на полях одной статьи А. Н. Пыпина, *Российская империя в сравнительной перспективе*, сост. М. Баталина, А. Миллер, Москва, 2004, с. 265–270; A. Miller, Between Local and Inter-Imperial. Russian Imperial History in Search of Scope and Paradigm, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2004 (1), p. 23.

valstybine / imperine. Baltarusija neabejotinai buvo ne tik Romanovų imperijos, bet ir rusų tautinės teritorijos sudėtinė dalis. Po 1830–1831 m. sukilimo pradėta intensyviai propaguoti oficiali istorinė koncepcija skelbė, jog Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė tai kita – Vakarų Rusija, kur valstybę sukūrė etniniai rusai ir valdoma ji buvo surusėjusių lietuvių kunigaikščių, tačiau ją iš natūralaus raidos kelio išvedė lenkai. Taigi Rusijos teisės į šias žemes buvo grindžiamos tiek istorine teise (jos kažkada priklausė rusų kunigaikščiams), tiek ir jų tautine (rusiška) gyventojų sudėtimi. Istoriniais argumentais buvo paremtas ir etninių latvių bei estų žemių įjungimas į Rusijos imperiją. Dar Ivanas IV „Žiaurusis“ kare dėl Livonijos 1588 m. naudojo istorinius argumentus. Petras I, įjungdamas šį kraštą į imperijos sudėtį teigė, jog tai rusų kunigaikščių valdyta teritorija. XIX a. publicistai šią argumentaciją dar labiau išplėtojo. Įtakingas slavofilas Jurijus Samarinas, Rygos arkivyskupas Filaretas, Rygoje dirbęs žurnalistas ir istorikas Jevgrafas Česichinas ir kiti propagavo istorinę koncepciją, teigusią, jog XI–XIII a. etninės estų bei latvių žemės vystėsi natūraliai, čia būta bendruomeninės santvarkos, kurią Samarinas laikė ypatingo Rusijos istorinio kelio požymiu, taikiai plito stačiatikybė, čia gyvenusios gentys jungėsi su rusais, tačiau vokiečių invazija sugriovė šį natūralų istorinį procesą⁴³. Beje, kai kurie Vilniaus švietimo apygardos pareigūnai, pavyzdžiui, inspektorius Nikolajus Novikovas taip pat tvirtino, esą latviai bei estai nuo seno buvo stačiatikiai⁴⁴. Tokios istorinės argumentacijos naudojimas iš principo nepaneigia A. Millerio teiginio, esą Pabaltijo gubernijos imperijos politinio elito „mentaliname žemėlapyje“ buvo suvokiamos ne kaip rusiška tautinė teritorija, bet tik kaip imperijos sudėtinė dalis⁴⁵. Vis dėlto čia trumpai pristatyta istorinė teorija, ypač turint omenyje slavofilišką tautiškumo sampratą, sureikšminusią stačiatikybę kaip svarbiausią rusiškumo atributą, galėjo ateityje atvesti prie teorijų, priskyrusių Pabaltijo gubernijas bent jau prie potencialiai rusiškos tautinės teritorijos.

⁴³ K. B r ü g g e m a n n, Das Baltikum im russischen Blick. Russland und sein Anspruch auf die baltischen Staaten in der Perspektive des 19. Jahrhunderts, *Norodsteuropa als Geschichtsregion. Beiträge des III. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur und Geschichte im europäischen Nordosten vom 20.-22. September 2001 in Tallinn (Estland)*, Herausgegeben von J. Hackmann and R. Schweitzer, Helsinki, Lübeck, 2006, S. 393–394, 399–406.

⁴⁴ N. D o l b i l o v, Imperijos biurokratija ir lietuvių kalbos lotyniškais rašmenimis draudimas 1864–1882 m., *Raidžių draudimo metai*, red. D. Staliūnas, Vilnius, 2004, p. 117.

⁴⁵ Šiuo atveju nenorėtume pritari ti Henryko Głębockio minčiai, esą teiginiai apie istorines Rusijos teises į Pabaltijo gubernijas bei stačiatikybės paplitimą rodo, jog ši teritorija traktuota kaip rusų tautinė teritorija: H. G ł ę b o c k i, Aleksander Hilferding i słowianofilskie koncepcje zmiany tożsamości narodów zachodnich kresów Imperium Rosyjskiego, *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec peryferii (XVIII– XXI wiek)*, Cracow, 2006, s. 231.

XIX a. devintajame dešimtmetyje pradėta Pabaltijo gubernijų „rusifikacija“ koregavo ir valdžios požiūrį į stačiatikybės vaidmenį šiame krašte. Tiesa, tada konvertitų skaičius buvo gerokai mažesnis⁴⁶. 1885 m. liepos 26 d. Aleksandras III paskelbė, kad atšaukiamas 1865 m. jo tėvo – Aleksandro II – duotas leidimas stačiatikių ir protestantų šeimose auginamus vaikus krikštyti savo nuožiūra, t. y. nuo šiol Pabaltijo gubernijose, kaip ir likusioje imperijos dalyje, neskaitant Suomijos Didžiosios Kunigaikštystės, mišrioje santuokose augantys vaikai privalėjo būti stačiatikiai⁴⁷. Po to valdžia pradėjo intensyviai persekioti ir bausti protestantų kunigus, atlikusius religinius patarnavimus tiems estams bei latviams, kuriuos valdžia laikė stačiatikiais⁴⁸. Tiek 1885 m. nurodymas, tiek liuteronų dvasininkų persekiojimas gerai iliustruoja pasikeitusį imperinės valdžios požiūrį į konfesinius santykius Pabaltijo gubernijose, nors liko ir panašumų su ankstesniu periodu. Pabaltijo gubernijose ir devintajame dešimtmetyje konfesijos keitimas daugiausia buvo savanoriškas, valdžia šio proceso neinspiravo ir juo labiau netaikė tokių prievartinių metodų, kokie buvo būdingi tautinės politikos praktikai Šiaurės vakarų krašte po 1863–1864 m. sukilimo. Nors po Vokietijos susivienijimo valdantysis imperijos elitas vis mažiau pasitikėjo Pabaltijo vokiečiais ir devintajame dešimtmetyje buvo pradėta „rusifikacijos“ politika (sistemingas rusų kalbos diegimas valdžios įstaigose bei mokyklose, miestų ir apskričių policijos reforma, rusiškos teismų sistemos įdiegimas etc.), tačiau šių priemonių negalima lyginti su antilenkiška politika Šiaurės vakarų krašte po sukilimo. Bent dvi rimtos priežastys neleido imperinei valdžiai vykdyti agresyvesnę antivokišką politiką Livonijos, Kuršo bei Estijos gubernijose. Pirmiausia šiame krašte centrinei valdžiai reikėjo tam tikros socialinės atmosferos. Etninių rusų buvo nedaug, o XIX a. pabaigoje vis daugiau valdančiojo elito narių

⁴⁶ Vieni autoriai nurodo, kad 1883–1887 m. į stačiatikybę perėjo daugiau nei 15 000 latvių bei estų: *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, ed. E. C. Thaden, Princeton University Press, Princeton, 1981, p. 68. M. Haltzel rašo, kad Livonijoje 1874–1894 m. stačiatikių tikėjimą priėmė 11 564 asmenys; būta jų ir Kurše, o štai Estijos gubernijoje 1881–1894 m., pagal kai kuriuos šaltinius, buvo 37 416 konvertitai, nors Pabaltijo vokiečių autoriai nurodo gerokai mažesnę skaičių: M. Haltzel, *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905*, (Marburger Ostforschungen, Band 37), J. G. Herder-Institut, Marburg/Lahn, 1977, S. 102.

⁴⁷ M. Haltzel, *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905*, S. 107; P. Werth, *The Legal Regulation of Mixed Marriage in the Russian Empire, 1721–1917* (rankraštis).

⁴⁸ Rusų istorikas A. Polunovas rašo, kad Sinodo oberprokuroras Konstantinas Pobedonoscevas nesižavėjo masiniais perėjimais į stačiatikybę, įtardamas, kad konvertitų motyvacija buvo ne tiek religinė, kiek socialinė bei ekonominė: А. Ю. Полунув, *Под властью обер-прокурора. Государство и церковь в эпоху Александра III*, Серия „АИРО – первая монография“, Москва, 1996, с. 112.

suvokė, kad estų ar latvių nacionalizmai gali būti ne ką mažiau pavojingi nei Pabaltijo vokiečių siekis išsaugoti *status quo*. Be to, šie nacionalizmai gana aiškiai liudijo, kad vokiečiai nesugebės šių nedominuojančių etninių grupių germanizuoti. Taip pat ir Karo ministerija mėgino užtikrinti *status quo*, nes ji buvo suinteresuota socialiniu stabilumu šiame geopolitiškai svarbiame regione, ką, kaip manyta, galėjo užtikrinti vietinis socialinis elitas⁴⁹. Todėl valdžia nesiėmė radikalios konfesinės inžinerijos priemonių Pabaltijo gubernijose. Ir Šiaurės vakarų krašte dėl panašių priežasčių XIX a. pabaigoje Rusijos konfesinė politika jau buvo pasikeitusi, t. y. atsisakyta prievartinio vertimo į stačiatikybę.

MASS CONVERSIONS IN THE WESTERN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE: A COMPARATIVE ASPECT

Summary

DARIUS STALIŪNAS

The present article compares the mass conversions to the Orthodox Church in the Baltic gubernias in the 1840s and the North-Western Region in the 1860s. Among other cases of change of confession the two episodes (provided we exclude liquidation of the Uniate Church in 1839 in the Western Region and in 1875 in the Kingdom of Poland) were distinguished for their mass scale.

In both cases the mass conversion to the Orthodoxy continued for nearly the same period of time; numbers of those converted to the “Tsar Religion” are also relatively similar; in both cases the end of the mass change of confession was to a great extent related to appointment of a new governor general; furthermore, the common feature was a rather formal conversion to the Orthodoxy.

Yet along with the said similarities, a part of which are rather minor (duration of the process, the number of converted people), essential differences may be found. In discussing the differences we may first tackle the reasons for the mass conversion in both regions. All the researchers point a striving for a better social and economic position as one of the major motives for Lutheran peasants’ conversion to the Orthodoxy in 1845–1848. In the North-Western Region it was more of a process inspired by the authorities. In the said two cases the role of the imperial authorities differed. Heads of the North-Western Region were more active than those of the Baltic gubernias, whereas the Orthodox clergy was more active in the ethnic lands of Latvians and Estonians. The procedure for accepting the Orthodoxy also varied to a great extent. The authorities in the Baltic gubernias wanted to make

⁴⁹ M. Haltzel, *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905*, S. 98–99.

sure that peasants really wished to change their confession, whereas in the North-Western Region it was often a forced process.

In addition, the article lists causes determining different policies regarding confession in those two regions. The first cause was rather obvious since the mass change of confession in the Livonian gubernia in 1845–1848 and in Belarus in 1863–1868 occurred at different time. During those twenty years the influence of the Russian nationalism ideology on the governing elite increased substantially. The second cause was associated with the fact that the social elite of the Baltic region, i.e. Baltic Germans, were considered a loyal social group unlike the landed nobility of Lithuania (Poles). An equally important circumstance was that those two regions occupied different places in the “mental map” of officials: according to imperial officials’ understanding Belarus was a part of Russia not only as a historical domain of Russian dukes (based on a historical right) but also as a national Russian territory which had been in the past and should become again homogenous in ethnic and cultural terms. The Baltic gubernias were usually deemed only a part of the Russian Empire but not a part of the Russian national territory.

Gauta 2007 m. gruodžio mėn.

Darius Staliūnas. Hum. m. dr., Lietuvos istorijos instituto direktoriaus pavaduotojas. Knygos „Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863“ (Amsterdam/New York, 2007) autorius. Tyrinėjimų temos: Rusijos politika Lietuvoje ir Baltarusijoje XIX a., etniniai konfliktai, istorinė savimonė.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius 01108

El. paštas: staliunas@istorija.lt